

Тобакалов Ч.Б.

**ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК ЖАНА КОЛЛЕКТИВДҮҮ КООПСУЗДУК
КЕЛИШИМ УЮМДАРЫНЫН ЧЕГИНДЕГИ КООПСУЗДУК ЧӨЙРӨСҮНДӨ
КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК КЫЗМАТТАШУУСУ**

Тобакалов Ч.Б.

**КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО
НА ОСНОВЕ ШАНХАЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И СОГЛАШЕНИЯ О
КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ**

Ch.B. Tobakalov

**SHANGHAI COOPERATION AGREEMENTS AND IN THE
LIMIT OF SAFETY AND COLLECTIVE ORGANIZATIONS OF SAFE
COLLABORATION KYRGYZ-UZBEK**

УДК947.1;973(575.2) (043.3)

Макалада эл аралык мамиленин мааниси, ошондой эле кыргыз-өзбек кызматташуусу тууралуу маселелер каралды.

The article deals with the difference between international relations and issues of cooperation Kyrgyz-Uzbek.

Эл аралык мамилелерде, мамлекеттердин саясий, экономикалык жана гуманитардык чөйрөлөрүндөгү теңдик, бири-бирин урматтоо принциптери кызматташуунун негизги компоненти болуп эсептелинет. XX кылымдын аягы XXI кылымдын башында блоктук карама-каршы туруунун ордуна адамзат үчүн чоң коркунуч пайда кылган транс-регионалдуу коркунучтар келип чыкты. Ал күрөштүн методу катары террорду негиз кылган фундаменталисттик күчтөрдүн экстремисттик агымдарында орун алган. Ал акырындап эл аралык мүнөзгө ээ болду. Азыркы күндө терроризм, экстремизм, агрессивдүү сепаратизм ж.б. күчтөр мамлекеттердин коопсуздугу жана стабилдүүлүгүнө коркунуч келтирүүдө.

Принципиалдуу жаңы кырдаал дүйнөлүк коомчулукка тез убакыттын ичинде кошулуу керектигине, аны менен кошо ички жана тышкы саясатта жаңы приоритеттерди иштеп чыгууну талап кылды. Бул Борбордук Азиядагы коопсуздук системасын түзүү маселесине түздөн-түз байланыштуу.

Аларга төмөнкүлөр кирет:

- Борбордук Азиядагы жаңы мамлекеттердин ортосундагы административдик-территориалдык чек аралардын так аныктала электиги;

- Афганистандагы "өчө элек" согуш конфликттери, аны менен кошо бир нече жыл мурун Тажикстанда болуп өткөн атуулдук согуш;

- Экологиялык жактан жабыркаган аймактардын болушу, Борбордук Азиянын ар кайсыл райондорундагы антропогендүү жана техногендүү катастрофалардын өсүшү;

- Региондун мамлекеттеринин тышкы чек араларынын жеткиликтүү коргонулбагандыгы, коллективдүү коопсуздуктун эффективдүүлүгүнүн төмөндүгү;

- өткөөл мезгил шарттарында региондун мамлекеттериндеги социалдык-экономикалык кыйынчылыктардын сакталып турушу;

- Региондогу ички "чек аралык тилкелердин" болушу мамлекеттер аралык мамилелерде оор саясий түйшүктөргө алып келди.

Көрсөтүлгөн коркунучтардын арасынан өзгөчө орунду диний (ислам) радикализмдин өсүшүнө, наркотрафик маселесине, трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка байланыштуу маселелер өзгөчө орунду ээлейт. Азыркы мезгилде Борбордук Азиядагы коопсуздук чөйрөсүндөгү абалды ушул факторлор аныктоодо.

Ал түздөн түз региондун ичинде бир катар коопсуздук структуралардын түзүлүшүндө жана Борбордук Азия мамлекеттеринин региондон тышкаркы коопсуздук системаларына кирүүсүнөн көрүнүүдө. Аларга азыркы күндө Биргелешип Коопсуздукту Сактоо Уюму (ОДКБ), КМШнын жана ШКУнун антитеррористтик борборун киргизүүгө болот. Шанхай Кызматташтык Уюму "Шанхайлык бешилтиктен» (Россия, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Кытай Эл Республикасы) түзүлгөн. Бул уюм чек арада, аскер чөйрөсүндө биргелешип иш алып баруу боюнча Келишимдин (1996-ж.) жана чек арадагы аскердик күчтөрдү кыскартуу жөнүндөгү Келишимдин (1997-ж.) негизинде пайда болгон.

"Бешилтиктин" 1998-жылы Алматы шаарында өткөн үчүнчү саммитинде регионалдуу жана азиялык коопсуздук маселелери боюнча терең консультацияларды жүргүзүүнүн мындан ары улана бериши керектиги жөнүндө билдирүүлөр жасалган. Алардын ичинде, соода, экономика, энергетикалык ресурстар чөйрөсү, этносепаратизм, диний экстремизм, эл аралык терроризм жана трансулуттук кылмыштуулук маселелери да болгон. Беш өлкөнүн 1999-жылы августта Бишкекте өткөн төртүнчү саммитинде жогоруда аталган маселелер боюнча кызматташууну ар та-раптан өнүктүрүү идеялары каралган. ШКУнун жетекчилери Бишкек Декларациясына кол коюшкан. Ал жерде "Шанхай бешилтигине» кирген мамлекеттер жаңы коркунучтарга каршы күрөштө активдүү иш аракеттерди жүргүзөөрү белгиленген. "Бешилтиктин» аны менен кошо "алтылыктын» бирге-

лешкен иш аракеттеринин негизги багыттарынын бири – эл аралык терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге, баңги-заттын таралышына, курал жарак сатуу, мыйзамсыз миграция жана транс чек аралык башка кылмыш түрлөрүнө каршы иш аракеттерди көрүү ж.б. болгон.

2000-жылдын март айында жогоруда аталган проблемаларга байланыштуу Астана шаарында коргоо министрлеринин биринчи жолугушуусу болуп өткөн. ШКУнун мүчө-мамлекеттеринин атайын кызматтарынын жана укук коргоо органдарынын жетекчилеринин "Бишкек тобу" түзүлгөн.

"Шанхай бешилтигинин" бешинчи саммити 2000-жылы июлда Душанбе шаарында өтүп, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн өнүгүүсүндөгү негизги маселелери талкууланган. Ал коопсуздук, коргоо, укук коргоо иши, тышкы саясат, экономика, айлана-чөйрөнү коргоо, маданиятка байланыштуу маселелер. Жолугушуунун натыйжасында кабыл алынган декларацияда беш мамлекеттин жетекчилери "Шанхай бешилтигин" көп тараптуу кызматташуунун регионалдуу структурасына айлантууга ниеттерин билдиришкен. Мындан тышкары, саммитте өкмөт башчыларынын жолугушуулары, тышкы иштер министрлеринин жыл сайын өтүүчү кеңештери менен толукталышы жөнүндөгү идеялар жактырылган.

Бул саммитте байкоочу катары алгачкы ирет өзбек Республикасынын президенти И.Каримов катышкан. Өзбекстандын ШКУга катышууга болгон кызыгуусу эл аралык терроризм менен исламдык радикализмдин улам күчөп жаткан коркунучуна байланыштуу болгон. 2001-жылы июнда Шанхайда алты мамлекет башчыларынын жолугушуусу (Россия, Кытай, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, өзбекстан) болуп өткөн. Анын жүрүшүндө Шанхай кызматташуу уюмунун түзүлүшү тууралуу жарыяланган. Бул жаңы регионалдык бирикмеде негизги жарыяланган максаттар төмөнкүлөр болгон: мүчө-мамлекеттердин арасында ишеним, достукту бекемдөө, саясий, соода-экономикалык, илимий-техникалык, маданий, билим-берүү, энергетикалык, транспорттук, экологиялык ж.б. чөйрөлөрдө эффективдүү кызматташууну колдоо; региондо стабилдүүлүктү, коопсуздукту жана тынчтыкты камсыз кылуу.

Өзбек Республикасынын президенти И.Каримов айтып кеткендей: "Биз ШКУга түшүнүү менен кирип жатабыз. Жаңы уюмдун приориттери катары коопсуздук жана стабилдүүлүк маселелерин эсептейбиз». өзбекстандын Шанхай кызматташуу уюмуна мүчө болуп кириши объективдүү зарылдык болгон, анткени республика Борбордук Азия региондун бир бөлүгүн ээлейт, ал жерде жүрүп жаткан процесстерден четте кала албайт. ШКУ саммитинде кабыл алынган Декларацияда уюмдун түзүлүшүнүн принципалдуу багыттары жарык көргөн. Терроризм, сепаратизм жана экстремизмге каршы күрөшүү жөнүндө Конвенция кабыл алынган. Ал региондун мамлекеттеринин баардыгына карата коркунуч жана чакырууларга коллективдүү каршы туруунун укуктук негизин түздү. Конвенциянын негизинде ШКУнун ичинде регионалдуу терроризмге каршы структу-

расы түзүлгөн. Шанхай кызматташуу уюмунун түзүлүшү жөнүндөгү кол коюлган Декларация чоң тарыхый мааниге ээ. Азыркы күндө ШКУнун толук кандуу мүчөлөрү болгон алты мамлекеттин 7 миң километрге созулган жалпы чек арасы бар. Ал экономикалык жана саясий күчтөрдүн биригишинин негизинде тынчтык мамилелерди чечүүнү көздөйт. "Шанхай бешилтиктин" мүчөлөрү бири бирин колдоо принциптерин экономикалык проблемаларды жана регионалдуу коопсуздуктун маселелерин чечүүгө багыттаган. Бул уюм тынчтык менен стабилдүүлүктү камсыз кылууда Евразиялык континентте чоң таасирге ээ.

ШКУ жаңыдан пайда болгондон баштап ал дүйнөлүк коомчулуктун көңүлүн өзүнө тартты. ШКУга болгон дүйнөлүк кызыгуу эмнеде?

Биринчиден, уюмга БУУнун коопсуздук Кеңешинин беш өлкөнүн экөө мүчө катары кирүүсүндө. Алар эл аралык мамилелердеги өтө таасирдүү болгон мамлекеттер – Кытай жана Россия. Алар ири өлчөмдөрдөгү энергетикалык ресурстарга ээ.

Экинчиден, Уюм мүчө-өлкөлөрдүн экономикасынын же аскердик күчтүн деңгээлине карабастан толук кандуу мүчөлүктүн реалдуу иштеп жаткан принциптеринде түзүлүп жатат.

Үчүнчүдөн, саясий, экономикалык жана башка маселелер боюнча чечимдер Уюмдун мүчөлөрү тарабынан бири-бирин түшүнүү, ой-пикирлерин урматтоо жолу менен кабыл алынат. ШКУнун мүчөлөрүнүн добушу бирдей, ошондуктан мындай көрүнүш ушуга окшогон башка уюмдарда ар дайым кезиге бербейт.

Төртүнчүдөн, ШКУнун так түзүлүш структурасы, ал өз кыймыл-аракеттерин тез жана эффективдүү координациялоого мүмкүнчүлүк берет.

Бешинчиден, ШКУ ичиндеги кызматташуунун көп тараптуулугу. Ал эл аралык жана регионалдык коопсуздугуна караштуу маселелеринен баштап маданият, билим берүү чөйрөсүндөгү кызматташуу менен аяктаган ар түрдүү чөйрөлөрдү камтыйт.

2001-жылдын 11-сентябрындагы окуялар аталган уюмдун терроризмге каршы күрөшүү процессин тездеткен. ШКУнун мүчө-өлкөлөрү АКШда болгон окуяга чейин эле Афганистанда отурукташып калышкан террористтик күчтөрүнүн коркунучуна дуушар болушкан. 2001-жылдын сентябрында Бишкекте ШКУнун башчыларынын демилгеси боюнча "Бишкек тобунун" кезексиз отуруму болуп өткөн. Анын соңунда атайын билдирүү кабыл алынган. Ал жерде дүйнөлүк масштабдагы зомбулуктун күчөп жатышына тынчсыздануу билдирилип, Борбордук Азия регионундагы экстремизм менен эл аралык терроризмдин аракеттерине каршы туруу боюнча конкреттүү иш чаралар белгиленген.

ШКУ эл аралык коомчулукту БУУнун чегинде Афганистанда абалдын жаңы дестабилизациясын болтурбоо максатында, тынч жана бейтарап афган мамлекетин куруу боюнча иш аракеттерди көрүүгө чакырды. Афганистанга тигил же бул башкаруу формаларын таңуулоо, бул өлкөнү кимдир бирөө өз таасир чөйрөсүнө тартуу боюнча кандайдыр бир

аракеттер жаңы кризиске алыи келиши мүмкүн, ал эми келечектеги саясий түзүлүштү, структураны жана бийлик органдарынын мүнөзүн тандоо – афган элинин өз укугу болуп эсептелине тургандыгы айтылган.

Ошол эле документте уюмга мүчө мамлекеттери терроризмге каршы-глобалдуу күрөштүн жалпы перспективалардын өзгөрүшүн көрсөткөн. Уюмдун мүчө мамлекеттери терроризмдин бүтүндөй түрлөрүнө каршы чечкиндүү күрөш жүргүзүүдө, саясий максаттарга жетишүү үчүн террористтик методдорду колдонууга каршы чыгууда. Терроризм, алардын ою боюнча, конкреттүү бир улутка же динге тиешеси жок, терроризмге каршы күрөгө жеке улуттарга, диндерге, мамлекеттерге каршы күрөшкө айланып кетпестигин эскертет. Терроризмге каршы күрөштө эффективдүү иш аракеттерди жүргүзүү керек, ал глобалдуу, регионалдуу, улуттук деңгээлде жүргүзүлүшү керек жана бул күрөш бир багыттау жааи "экилик стандарттардан" алыс болушу зарыл.

Ошол эле министрлердин биргелешкен билдирүүсүндө эл аралык терроризмге каршы күрөштү башкы роль БУУна жана анын Коопсуздук Кеңешине таандык экенин уюмдун мүчө мамлекеттери түшүнүп жаткандыгы билдирилди. Антитеррористтик операциялардын баардыгы БУУнун уставынын максаттарына жана принциптерине жана башка кабыл алынган эл аралык укуктун нормаларына жооп бериш керек. Алардын чектери өз алдынча бузулбаш керек, жеке мамлекеттердин ички иштерине кийлигишүүсү менен өтпөш керек. Ошол эле документте, терроризмге каршы туруу иш-аракеттери регионалдуу, субрегионалдуу жана улуттук структураларына таяныш кереги тууралуу жалпы ой билдирилип, жакынкы мезгилде ШКУнун антитеррористтик структурасынын түзүлүшүн Бишкекте аяктоосу жөнүндө ниетин билдиришти.

Ушуга окшогон структуралар башка регионалдуу жана субрегионалдуу бирикмелерде дагы түзүлөөрүнө үмүтүн жана ал терроризмге каршы эл аралык күрөштө жардам берээрин билдирген. 2002-жылы Санкт-Петербургда өткөн ШКУ. Мамлекеттердин саммитинде терроризмге каршы жүргүзүлгөн күрөштү үлгү катары аяып, ошондой кызматташууну баңги затты таратуу, курал-жаракты мыйзамсыз сатуу ж.б. трансулуттук кылмыштуулуктун башка түрлөрүнө каршы күрөштү институционалдаштыруу ишин баштоо маселеси каралган.

Санкт-Петербургдагы саммитте бир катар маанилүү документтер кабыл алынган. Алардын ичинде Шанхай уюмунун Хартиясы – ШКУнун негизги уставдык документи (бул окуя ШКУнун толук масштабдуу эл аралык уюм катары түзүлүү процессин аяктайт); ШКУ-мүчө мамлекеттердин ортосундагы регионалдуу антитеррористтик структурасы жөнүндө келишим жана мамлекет башчылардын Декларациясы.

ШКУ – бул аскердик альянс болуп эсептелбейт. Ал уюмдун мүчөлөрүнүн кеңейүүсүнө мүмкүнчүлүк берген эл аралык кызматташууга багытталган ачык бирикме. "Шанхай процессинин" башкы жетишкендиктеринин бири Кытай Эл Республикасынын чек

арасындагы маселелерди жакшыртуу, анын эки тарабында 100 км өлчөмүндөгү зоналарды түзүү менен биргелешкен аскердик инспекцияларын өткөрүү болуп саналат.

Шанхай Кызматташуу уюмунун Хартия-сынын 1-беренесине ылайык Уюмдун максаты жана маселелери төмөнкүчө аныкталган:

- мүчө-мамлекеттердин арасында өз ара ишенимдүүлүктү, достукту жана тынчтыкты бекемдөө;
- тынчтыкты, коопсуздукту жана стабилдүүлүктү бекемдөө, колдоо максатында көп тараптуу кызматташууну өнүктүрүү, жаңы демократиялык, адилет, эл аралык экономикалык жана рационалдуу саясий тартипти курууга көмөк көрсөтүү;
- терроризмге, сепаратизмге жака экстремизмге алардын бүтүндөй көрүнүштөрүнө биргелешип каршы туруу, баңги заттык таралышына, курал-жарактын мыйзамсыз сатылуусу, трансулуттук кылмыштуулуктун башка түрлөрүнө каршы күрөш жүргүзүү;
- саясий, соода-экономикалык, коргонуу, укук, табият коргоо, маданият, илимий-техникалык, билим берүү, энергетика, транспорт, кредит-финансылык ж. б. кызыгууну туудурган башка чөйрөлөрдө эффективдүү регионалдык кызматташууну колдоо;
- ар тараптуу жана балансталган экономикалык өсүшкө колдоо көрсөтүү, биргелешкен иш-аракет аркылуу тең укуктуулуктун негизинде ШКУнун мүчө мамлекеттердин калкынын жашоо шарттарын оңдоо жана турмуш деңгээлин жогорулатуу максатында региондун социалдык жана маданият өнүгүшүкө колдоо көрсөтүү;
- дүйнөлүк экономикага интеграциялануу жолдорун координациялоо, мүчө өлкөлөрдүн эл аралык милдеттемелерине жана алардын улуттук мыйзамдарына ылайык адамдын негизги эркин-диктерин жана укуктарын камсыз кылуу боюнча колдоо көрсөтүү;
- башка мамлекеттер, эл аралык уюмдар менен мамилелерди өнүктүрүү жана колдоо; эл аралык конфликттерди болтурбоодо жана аларды тынчтык жол менен чечүүдө биргелешип аракет көрүү;
- XXI кылымда пайда боло турган маселелердин чечилишин биргелешип изилдөө.

4-берене Уюмдун структурасына арналган. Ага ылайык ШКУнун ичинде мамлекет башчыларынын Кеңеши; өкмөт башчыларынын Кеңеши; тышкы иштер министрлеринин Кеңеши; министрликтер менен ведомстволордун жетекчилеринин Кеңешмеси; улуттук координаторлордун Кеңеши; регионалдуу антитеррористтик структурасы; Секретариаты бар.

Регионалдуу антитеррористтик структура алгачкы ирет Бишкекте жайгашкан, ал эми 2004» жылы Ташкентке көчкөн. Ал ШКУнун такай иштеп турган органы. Анын негизги маселелери жана функциялары, түзүлүш жана финансылуу принциптери, ишмердүүлүк тартиби өзүнчө эл аралык келишим менен жүргүзүлөт. Секретариат Пекин шаарында жайгашкан.

ШКУнун Москвада (2003-жылдын май айында) жана Ташкентте (2004-жылдын июнь айында) өткөн саммиттеринде бир катар маанилүү чечимдер кабыл алынган. Москвада өткөн саммитинде ШКУ мамлекеттердин башчылары Декларацияга кол коюп, уюмдун нормативдик документтеринин комплексин бекитишкен. Декларацияда БУУнун Уставынын негизги максаты менен принциптеринин аткарылуусунун керектиги айтылат.

Россия, Кытай, Казакстан, Кыргызстан, өзбекстан жана Тажикстан башчылары бири-бирине ишенүү, өз ара пайдалуу, тең укуктуулук жана кызматташууга негизделген жаңы коопсуздук концепциясын иштеп чыгып, иш жүзүнө ашырылыш керек. Декларацияда баңги заттын таралышына каршы турууда көп тараптуу кызматташууну күчөтүүгө чакыруу камтылган. ШКУ мамлекеттеринин президенттери ШКУнун уставдуу органдарынын жана анын финансылык механизминин иштөө тартибин регламенттештирген документтердин комплексин бекиткен. ШКУнун Ташкенттик саммитинде белгиленгендей (2004-жыл, июнь) бул Уюмдун такай иштөөчү органдарынын ишке кирүүсү менен ал өз өнүгүүсүнүн жаңы этабына ар түрдүү чөйрөлөрдө толук масштабдуу кызматташууну жүргүзүүгө киришти.

ШКУнун Ташкент Декларациясынын кабыл алынышы ШКУнун курулушука өтүү этабынын аяктап, жарыяланган уставдык максаттарын иш жүзүнө ашыруу этабынын башталышын даңазалайт.

Ташкент декларациясынын негизги пункттары: терроризм, экстремизм жана баңги затка каршы күрөшүү. Анын борбордук уюгу БУУ баш болуп, регионалдуу, субрегионалдуу жана улуттук структураларга таяныш керек. ШКУнун ичинде азыркы учурдун коркунучтарына жана чакырууларга каршы туруу жана шериктештик жөнүндө программалык документти иштеп чыгуу боюнча сунуш киргизилген. Бул ШКУну глобалдуу антитеррористтик коалициянын маанилүү бөлүгүнүн бири болуп калууга мүмкүнчүлүк берет. Анын реалдуу иштеген жана башкарган борбору ШКУнун регионалдык антитеррористтик структурасы, мүчө-өлкөлөрүн терроризм менен экстремизмге каршы турууда активдүү катышуусун камсыз кылган.

Адабияттар:

1. Деловые вести. — 2006. — №5. — 9-6.
2. Ю.В.Косов, А.В.Торопыгин Содружество независимых государств. — М., 2009. — 150-6.
3. Вечерний Бишкек. — 2001. — 18-июнь.
4. ШОС в борьбе с терроризмом, экстремизмом и сепаратизмом // Центральная Азия и Кавказ. — 2002. — №2 (20). — 14-6.
5. Джоробекова А.Э. Основные тенденции и направления интеграционных процессов в Центральной Азии. — Бишкек, 2007. — 131-6.
6. Лукин А. ШОС: проблемы и перспективы // Международная жизнь. — 2004. — №3. — 123-6.
7. Слово Кыргызстана. — 2003. — 3-июнь.

Рецензент: т.и.д. профессор Нурумбетов Б.А.